

Az első kataszteri felmérés környezettörténeti forrásértéke¹

Bevezetés, a környezettörténet alapkérdései

A történeti ökológia vagy környezettörténet² – R. Várkonyi Ágnes meghatározásával élve: „a természet és a társadalom évezredek együttélésének, kölcsönhatásának hosszú távú folyamatait vizsgáló, a természet- és társadalomtudományok eredményeit szintetizálva értelmező tudomány”.³ A területet művelő szakemberek elvetik azt a mechanikus, ideologikus természetszemléletet, amely a fejlődést az egyes közösségek természet feletti győzelmével azonosítja, ehelyett az embert az ökoszisztéma szerves részének tekintik, s igyekeznek feltárni és rendszerezetten értelmezni a társadalom és környezet bonyolult kölcsönhatásait.⁴ A környezettörténet nem csupán a történelmi események díszletét (tehát az emberi környezetet) igyekszik rekonstruálni, hanem a természetkezelési eljárások változása mögötti tényezőket, vagy a környezet átalakulásának emberi közösségekre gyakorolt hatásait is. Ebből következik interdiszciplináris jellege, hiszen egyszerre kell rávilágítani a gazdálkodási rendszer és a népesedés, a gazdaság és a természeti erőforrások vagy éppen a mezőgazdasági termelés és a klímaváltozás közötti összefüggésekre.

Hazánkban a környezettörténeti kutatásokon belül felülreprezentáltak a folyószabályozásokkal és egyéb vízrendezésekkel kapcsolatos vizsgálatok. Ez nem

¹ A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

² A környezettörténet, természettörténet és történeti ökológia megnevezések általában azonos diszciplinát jelölnek. A történeti ökológia megnevezést az 1990-es években, valamint a 2000-es évek elején alkalmazták az R. Várkonyi Ágnes definíciója által körvonalazott kutatásokra. Napjainkra azonban a környezettörténet fogalom használata vált elterjedtebbé, amely a nyugaton használatos environmental historynak való jobb megfelelésre vezethető vissza. A természettörténet elnevezés használata azonban kifejez egyfajta eltolódást a természettudományos megközelítések felé, az alapvetően interdiszciplináris területen belül.

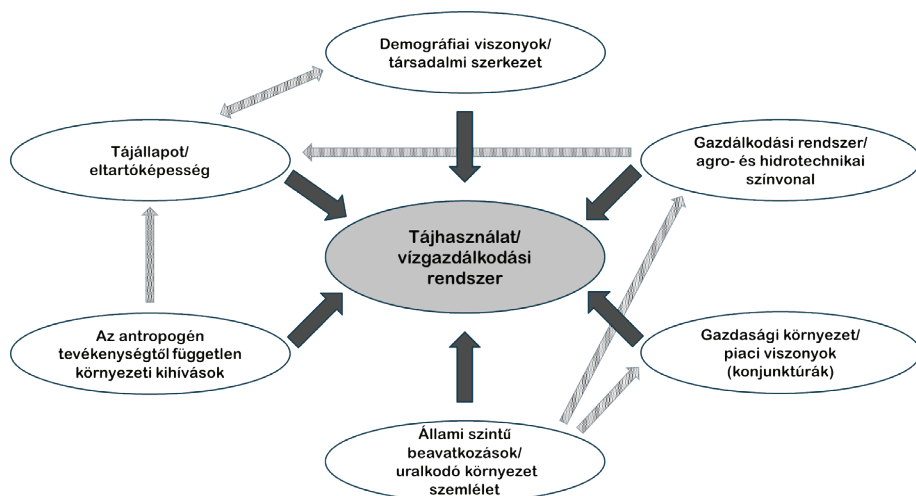
³ R. Várkonyi 2006. 44.

⁴ R. Várkonyi 2006. 45–46.

meglepő, hiszen a Kárpát-medence legjelentősebb tájátalakító munkálata során a Trianon előtti országterület 5%-át, a mai Magyarország területének pedig 21%-át kitevő, 1 963 700 hektáros tiszai ártér kb. tizedére zsugorodott össze⁵, s a monumentális antropogén beavatkozás alapjaiban határozta meg a napjainkra kialakult alföldi tájarculatot és a fejlődés további irányait.

A környezettörténet főbb kérdéseit az árvízmentesítésekkel kapcsolatban az alábbiakban foglalhatjuk össze: Milyen változások álltak be a folyómenti közösségek és környezetük kapcsolatában, illetve milyen közösségen belüli és kívüli hatások indukálták a kapcsolat megváltozását? Milyen hosszabb távú következményei vannak az antropogén környezeti beavatkozásoknak, s végül, de nem utolsósorban, a kapcsolatban bekövetkező változások hogyan hatottak vissza a közösségre? Ezen kérdések megválaszolásához elengedhetetlen az árvízmentesítési munkálatokat megelőző (kiindulási), valamint a munkálatok befejezése utáni állapotok minél részletesebb rekonstrukciója.

Egy emberi közösség tájhasználatának rendkívül sok dimenziója van, melyek többnyire komplementer halmazokat alkotnak. A 20. század végén megjelenő környezettörténeti kutatások leginkább abban jelentettek újdonságot, hogy újabb és újabb „dimenziók” bevonása mellett kezdtek el vizsgálni az egyes eseményeket. Ez jól kirajzolódott egy általam korábban elvégzett mikrotörténeti vizsgálat során, ahol egy 18. század végi nagykunsági gátépítés motivációit vizsgáltam. Ezen gátépítést – amely látszólag az addig fennálló természetkezelési rendszer szándékos megváltoztatása volt – több közösségen belülről és kívülről érkező hatás együttesen váltotta ki, s ezek közül jó néhány – például az „ideiglenes” éghajlati viszonyok szerepe – az eddigi vizsgálatokban csak igen kis figyelmet kapott.

A tájhasználati (vízgazdálkodási) rendszert meghatározó tényezők

⁵ Botár – Károlyi 1971. 12–13.

A tájatalakításhoz vezető első és egyben legjelentősebb tényező lehet a belső szükségletek kielégítésének elégtelensége, amely a relatív túlnépesedésre vezethető vissza. Ez képezi a kutatások „demográfiai dimenzióját” szoros összefüggésben a táj eltartóképességével. Egy adott terület túlnépesedését nyilvánvalóan csak a népesség számának és összükségletének, valamint a tájpotenciál (tágabb értelemben a táj eltartóképességének) pontos ismerete mellett állapíthatjuk meg. Nem véletlenül használtam a túlnépesedés kapcsán a „relatív” jelzőt, hiszen a belső szükségletek kielégítését korlátozhatja az adók nagysága vagy formája (pénzbeli vagy természetbeni), a piacosodottság mértéke, a kulturális hatások, az alkalmazott termelési eljárások stb., s ezek ráadásul időben változó elemek. Noha az árvízmentesítések esetében mindez kulcsfontosságú kérdés, a probléma részletesebb körüljárásával a történetiszakirodalom mindeztáig adósunk maradt.

A folyószabályozások hátterében állhat valamilyen közösségen kívülről érkező hatás is. Gondoljunk például arra, hogy egy adott terület közösségi „folyóhasználatát” (halászat, hajómalmok stb.) a vízi úton történő sószállítás érdekei szerint kormányzati szinten korlátozzák. A felvilágosult abszolutizmus számos példát szolgáltat az egyes közösségek életébe való ilyen jellegű beavatkozásokra vagy ezek szándékára. Ez képezi az árvízmentesítések „kormányzati-állami dimenzióját”, amely az intézmény-, jog- vagy akár közgazdaság-történet felé viheti el a környezettörténet kutatóit.

A harmadik tényező lehet a közösség árutermelésbe való bekapcsolódása – illetve annak igénye –, amely a „gazdaságtörténeti dimenziót” jelenti. Ennek vizsgálatához ismernünk kell az országos és regionális piaci viszonyokat, a konjunktúrák alakulását, az adott terület piacosodottságának fokát és az alkalmazott termelési eljárásokat is. Nem mehetünk el mellett a tényező mellett sem, hogy az egyes társadalmi csoportok (földesurak és jobbágyok vagy például a Jászkun Kerületekben redemptusok-irredemptusok) másként viszonyultak a munkálatokhoz, ez adja a tájhasználattal kapcsolatos vizsgálatok „társadalomtörténeti dimenzióját”.

Végül két olyan fontos dimenzióról kell még szólnunk, melyek leginkább nyilvánvalóvá teszik a tudományterület interdiszciplináris jellegét. Az egyik a „technika- vagy hidrológiatörténeti dimenzió”. Ide tartoznak az olyan jellegű kérdések, mint a korszak vízmérnöki színvonala vagy az egyes munkálatok hidrológiai következményei (előtési gyakoriság és magasság stb.). A másik ilyen a „természeti környezet dimenziója”. A munkálatok következményének értékeléséhez minél sűrűbb időmetszetekben kell rekonstruálnunk a tájállapotot, valamint figyelembe kell vennünk az alapvetően nem antropogén befolyásoltságú tényezőket is. Ez utóbbira példa a csapadékviszonyok és a hőmérséklet éves ingadozása. Ennek figyelembevételével a Kunhegyest érintő korábbi vizsgálatok során megállapítottam, hogy a Nagykunság területén végzett 18. század végi munkálatok célja nem feltétlenül az árvízmentesítés, hanem inkább az árvízszabályozás volt, ami a század végi kiemelkedően csapadékos évek kihívásaira vezethető vissza.⁶

⁶ Rózsa 2014.

A dimenziók sorát még sokáig lehetne folytatni, s különösen kaotikussá válna a kép, ha megkezdénénk – megjegyzem nem indokolatlanul – az egyes dimenziók további bontását illetve összefüggéseiknek részletesebb elemzését. A környezettörténeti megközelítés elsősorban abban jelent újdonságot, hogy a munkálatokat több dimenzió felől közelíti meg, valamint igen jelentős természettudományos háttérrel dolgozik. A kutatók, hogy az ismertett „alapkérdésekre” megbízható választ adjanak, egyetlen dimenziót sem hagyhatnak figyelmen kívül. Amennyiben ezt mégis megteszik, az az egyes okok és következmények jelentőségének téves felnagyításához, s az antropogén jellegű környezeti beavatkozás értelmezésének félresiklásához vezethet.

A vizsgálatok során felhasználható források köre igen széles, az adóösszeírásoktól kezdve az egyházi anyakönyveken és tanácsi jegyzőkönyveken keresztül az útleírásokig és térképekig szinte minden megtalálható köztük. A kutatóknak törekedniük kell arra, hogy a vizsgált dimenziókhoz kapcsolódó források minél szélesebb körét térképezzék fel. Ez indokolja többek között a kutatások mikrotörténeti keretét. Jelen tanulmányomban egy viszonylag kevés figyelemben részesülő forrást, az első kataszteri felmérést kívánom részletesebben bemutatni, s rá szeretnék világítani a környezettörténeti kutatásokban való felhasználásának indokoltságára.

Egy környezettörténeti referenciapont felállításának lehetősége és szükségessége

Doktori disszertációmban a nagykunsági települések területén 1750–1900 között végbement tájhasználat-változást, vagyis az árvízmentesítési munkálatok előzményeit és következményeit igyekszem feltérképezni. A terület táji átalakulására és annak vonzataira elsőként a néprajzi kutatások világítottak rá, a kezdeti időszakból Györffy István néprajzkutatót kell kiemelnünk. Györffy *„Nagykunsági krónika”* című, 1922-ben megjelent munkájában már több mint egy fél évszázad távlatából tekintett vissza a „második honfoglalásra”, melyet a maga irodalmi stílusában siralmas eseményként írt le.⁷ Noha Györffy egyoldalú negatív szemléletét a mai kutatók többsége már meghaladottnak tartja, műve mégis indukálólág hatott a későbbi kutatásokra. Az egyébként úttörő kutató szemlélete széles körben elterjedt, azonban két ponton kritizálható. Először is, annak ellenére, hogy negatívan értékelte az árvízmentesítéseket, illetve azok kivitelezését, mégis ugyanazzal a nihilista⁸ szemlélettel közelített hozzá,

⁷ Györffy 1984. 7–29.

⁸ Nihilista környezetszemlélet: A fejlődés során a társadalom egyre inkább képes lesz arra, hogy környezete-
tét átalakítsa, s függetlenedjen annak korlátozó hatásaitól. A természet legyőzése tehát az emberi fejlődés
vonzata, lényegében egyenlő azzal. Az ipari forradalom óta pedig, a természeti környezet nem hat szá-
mottevően a társadalmi és gazdasági folyamatok alakulására. Ld. Rác 1991. 180. vagy Trócsányi 2012.
634.

mint amellyel – ki nem mondva ugyan – de az egykori munkálatok elvégzőit vádolta. Hogy érthetővé tegyem megállapításomat: a természetet ő is az ember által legyőzöttnek tekinti, csupán a legyőzés tényét ítéli el. A másik „hiba” a „folyamatszemlélet” hiánya volt, Györffy ugyanis egy stilizált modellt – szilaj pásztorok és csikászok-pákászok világát – hasonlította össze a 20. század eleji képpel, s a szembetűnő különbségeket szinte egyoldalúan a tiszai folyószabályozásra, valamint a szemtermelő gazdálkodás felértékelődésére vezette vissza. A 18. századi képet érdemes összevetnünk a mai tájarculattal, figyelembe kell azonban vennünk, hogy ez utóbbi egy 300 éves folyamat eredménye, amelynek kialakulásában egymásra rakódott a 18. század végi első gátépítések, a fél évszázaddal későbbi társulati töltésezések, a 19. század végi belvízmentesítések, és a nagy szocialista öntözőrendszer építések, az erdőirtások, a mezőgazdasági művelés, sőt az éghajlatváltozás következménye is. Ezeket a „rétegeket” az egyes tájak fejlődési ívének pontos megrajzolásához el kell különítenünk egymástól.

A huszadik században megjelent, árvízmentesítésekkel foglalkozó történeti munkák számos „tételt” fogalmaztak meg a vízrendezésekkel kapcsolatban. A legtöbb kutató az antropogén tájváltoztatás gyújtópontjában a lokális túlnépesedést és a növénytermesztés növekedése felé ható mezőgazdasági szerkezetváltást jelölte meg.⁹ Következmenyként pedig a szántóföldek térnyerését, az állatállomány olykor drasztikus megcsappanását, s a fokozódó környezeti problémákat említik.¹⁰ Ezen megállapítások érvényességét azonban időben és térben sem szabad általánosítanunk, s a mélyfúrások során ellenőrizni kell őket a vizsgált területen. A túlnépesedés tekintetében ismernünk kell a terület tényleges népességét és eltartóképességét¹¹, a mezőgazdasági szerkezetváltás tényének megállapításához pedig fel kell tárnunk a legelők és szántók egyes munkálatok előtti és utáni kiterjedését, s egyéb tényezők – például országos tendenciák – figyelembevételével mellett meg kell győződnünk arról, hogy az valóban a munkálat hatására változott-e meg. Példaként említem erre a felvetésre a 18. századi nagykun gátépítéseket, ahol a szántóföldek nagyobb mértékű kiterjesztése csak a gátépítés után 30-40 évvel indult el, s ebben már olyan konjunkturális hatások is szerepet játszottak, amelyek az 1780-as évek elején – azaz a gátépítési szándék megjelenésekor – még nem voltak érezhetőek. A század végi rendkívüli árvizek inkább a legelőterületek – melyek a tradicionális ártéri gazdálkodási rendszerben az ártéren feküdtek – ideiglenes beszűkülése miatt érintették negatívan a közösséget. Eszerint pedig nem egy új szemtermelés-központú gazdálkodási rendszer kialakítása, hanem épp ellenkezőleg, az addig fennálló komplex ártéri gazdálkodás fenntartása, illetve stabilizálása volt a gátépítéssel elérendő cél. Ez a megállapítás persze mindaddig hipotézis marad, amíg nem kapunk pontos és megbízható képet az állatállomány és a földhasználat alakulásáról az 1750–1850 közötti időszakra vonatkozóan, ehhez pedig újabb és újabb, minél nagyobb megbízhatóságú

⁹ Ld. például: Dóka 1982. 282–284.

¹⁰ Frisnyák 1987. 13–14. és Andrásfalvy 2009. 9–21.

¹¹ Az eltartóképesség alapvető mutatója lehet az egy főre eső megtermelt élelmiszer mennyisége, mellette azonban szükséges az ezt befolyásoló egyéb tényezők (pl.: a hiányzó élelmiszer-mennyiség piaci pótlásának lehetőségei) figyelembevételével.

és összehasonlítható kategóriákat biztosító források feltárására van szükség a mintaterületen.

Dávid Zoltán Jászkisér II. József-féle kataszteri forrásanyagának feldolgozása során azt a megállapítást tette, hogy a településen az összes szántóterület nagysága 1789 és 1865 között 5150 kh-ról mindössze 5564 kh-ra nőtt, ezzel szemben 1895-ben már 15133 katasztrális holdnyi területet használtak szántóként. A statisztikus az ebből következő környezettörténeti konzekvenciákat nem vonta le¹², holott mindez arra utal, hogy a 18 századi, 19. század eleji jobb parti tiszai árvízmentesítések vezető településén¹³ a munkálatok fő indukálója kevéssé lehetett a szakirodalmában igencsak hangsúlyos mezőgazdasági szerkezetváltás, vagyis a szemtermelés-központú gazdálkodásra való áttérés. Főként ez a megfigyelés irányította figyelmemet a József-féle kataszteri felmérés környezettörténeti jelentőségére, Dávid eredményei ugyanis igen jól illeszkednek a 18. század végi nagykunsgai gátépítésekkel kapcsolatban tett korábbi megállapításomhoz.

A 19. század második feléből és a 20. századból megfelelő mennyiségű forrás áll rendelkezésre a népesség, valamint a gazdálkodás és tájhasználat pontos rekonstrukciójához. Az első nagy megbízhatóságú, azaz nagyobb területre kiterjedő és homogén adattípusokat szolgáltató statisztikai források 1850–60 körül jelennek meg.¹⁴ A 19. század második feléből pedig már a Központi Statisztikai Hivatal elődjének számító szervezetek készítettek különböző, a környezet- és gazdaságtörténeti munkákban jól hasznosítható agrárstatisztikákat. 1868-ban készült el az első aratási statisztika¹⁵, 1884-ben az első részletes állatszámolás¹⁶, 1895-ben pedig az első részletes agrárcenzus, amely több kötetben publikálásra is került.¹⁷ A századforduló után, 1935-ből származik az első átfogó agrárcenzus.¹⁸ Ez azonban csak az állami agrárstatisztika jelentősebb forrásanyagának rövid (korántsem teljes körű) felsorolása, egy-egy településről vagy tájegységről bőven állnak még rendelkezésre egyéb agrártörténeti források, ilyenek például a 19. század közepétől rendelkezésre álló rendszeres kataszteri anyagok, gazdasági szervezetek és önkormányzatok, vagy egy-egy nagybirtoküzem iratai, amelyek segítségével igen jól rekonstruálható az egyes települések gazdálkodása vagy a terület antropogén érintettsége, tájhasználat. Ez a kedvezőnek mondható forrásellátottság azonban csak a 1850 utáni időszakra jellemző.

A sokoldalú középkori vízgazdálkodási rendszer a 16. század elejétől a szatmári békekötésig felszámolódott, s az országot – különösen az egykori hódoltság területét – reorganizálni kellett. Kósa László szerint azonban ekkor már nem csupán az egykori gazdálkodási és természetkezelési eljárások feltétlen visszaállításáról, hanem egyben a fejlettebb gazdasági érdekeknek való alárendeléséről volt szó. A mai magyar kultúrtáj

¹² Dávid 1978. 31.

¹³ Ld.: Károlyi 1975. 91.

¹⁴ Ld. például: Palugyay 1854., Palugyay 1851–55., Albert 1868.

¹⁵ A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. 1897. 6.

¹⁶ Ld. például.: Für 1970. 268.

¹⁷ A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. 1897.

¹⁸ Laczka 2010. 604.

kialakulásának gyökereit tehát a 18. században kell keresnünk.¹⁹ A fentebbiekből is következik, hogy az újkori vízrendezésekkel és vízhasználattal kapcsolatos környezettörténeti kutatások alsó határa általában 1700 körül húzódik, s leginkább akkor kapunk teljes képet, ha egy folyó menti település vagy tájegység fejlődési ívét a 18. századi újranevesedéstől, a 19. századi modernizáción és árvízmentesítéseken át, a 20. századi „modern korszakig”, lényegében napjainkig megrajzoljuk. A folyószabályozások és árvízmentesítések központi kormányzat felőli igénye – mint azt II. József esetében alább látni fogjuk – már a 18. század második felében jelentkezett, s egyes esetekben a helyi érdekekkel találkozva realizálódott is. Mivel a korai időszakban az állami szerepvállalás – főként a finanszírozás oldaláról nézve – igen csekély mértékű volt (kiváló példa erre Orczy Lőrinc folyószabályozási biztosként folytatott kevésbé sikeres tevékenysége²⁰) így ebben az időszakban a közösségek belső motivációi tisztább formában jelennek meg, ami különösen érdekessé teszi a 18. századi árvízmentesítési munkálatok vizsgálatát. Komoly problémát jelent azonban, hogy a források korántsem egyenletesen fedik le az egyes évszázadokat, s a megbízható és rendszeres adatok éppen a központilag szervezett – Széchenyi és Vásárhelyi nevével fémjelzett – folyószabályozási munkálatok megkezdődésétől állnak rendelkezésre (1850 körül).

Szükséges tehát, egy lehetőleg minél korábbi „környezettörténeti referenciapont” felállítása, amely a 19. századi munkálatok előtti időszakot reprezentálja, hiszen ennek segítségével állapítható meg igazán, hogy a 19. században milyen mértékű változás állt be. Ehhez tartom megfelelőnek II. József uralkodásának időszakát, ahol három különböző adatfelvételi szempontú forrás: a katonai felmérés, a népszámlálás és a kataszteri felmérés lehetővé teszi a tájállapot, a népesség, a gazdálkodás és tájhasználat komplex vizsgálatát, ráadásul már olyan kategóriákat használ, melyek a 19. és 20. századi statisztikai adatokkal jól egybevetethetők.

A kataszteri felmérés a történeti szakirodalomban

Az első kataszteri felmérés Magyarországon 1786-ban indult meg, II. József felvilágosult abszolutizmusának egyik jelentős reformtervezetéhez, a földalapú adózás bevezetéséhez kapcsolódóan. A felmérés Magyarországon – a katonai felmérés és népszámlálás mellett – a józsefi államapparátus monumentális alkotásainak egyike volt²¹, s egyben egy sikertelen, ám kiemelkedő lépés Magyarország modernizációja felé.

¹⁹ Kósa 1982. 17.

²⁰ Ld. pl.: Császár 1908.

²¹ Ennek egyik el nem hanyagolható bizonyítéka az a rendkívül nagy mennyiségű irat, mely a felmérés során keletkezhetett. Egy-egy mezőváros, kiváltságos település esetében négy-hat, falvak és puszták esetében pedig legalább egy ún. fassiók könyv készült, egyenként 200–500 oldal terjedelemben, nem is szólva a felmérés során készült egyéb irattípusokról. A fassiók könyvek – az egyéb felmérési iratok

A felmérésből származó adatokkal általában hely- és mikrotörténeti jellegű munkákban találkozhatunk.²² A 18. század agrártörténeti szakirodalmában a termésmennyiségek országos alakulásával kapcsolatban jelenik meg.²³ A korszakkal foglalkozó összefoglaló történeti munkák többnyire a felmérés megindulásának okait és céljait fejtetik, majd megállapítják, hogy az iratanyag az uralkodó halála után a rendi elégedetlenség áldozatául esett.²⁴ Érdemes megemlítenünk, hogy Fényes Elek Magyarország leírásának elkészítése során is a József-féle kataszteri adatokhoz nyúlt, s azokat egy feltételezett növekedési mennyiség hozzáadásával próbálta aktualizálni az 1830-as években.²⁵

A felméréshez kapcsolódóan a Catastrum című folyóirat szerkesztői összeállítottak egy mindösszesen 21 tételből álló bibliográfiát, melyet hosszabb utánajárás során sem sikerült jelentősen bővítenem. A bibliográfiában szereplő tételek nagy része rövid közlemény.²⁶ Ennek a szűk szakirodalmi recepciónak az oka nyilvánvalóan a forrás fennmaradásának mozaikosságában keresendő, valamint abban, hogy a felmérés befejezése majdnem József halálával esett egybe, s a zűrzavaros körülmények miatt a keletkezett statisztikai forrás részletes feldolgozására, esetleg a 19. század modern statisztikai anyagaihoz hasonló publikálására nem kerülhetett sor.

A 20. században a történeti statisztika fedezte fel elsőként a forrás jelentőségét, ekkor született többek között Dávid Zoltán forrástanulmánya, melyben részletesen írt jellemzőiről, s kísérletet tett a fennmaradt anyag feltérképezésére is.²⁷ Dávid listáján 259 olyan település szerepel, amelyekhez kapcsolódóan felmérési anyag maradt fenn. A statisztikus által felsorolt települések adatainak zöme a Helytartótanács levéltárában található három kötetből származik. A három kötet, kisebb eltérésekkel, Heves és Külső-Szolnok vármegyének a Tisza vonalától a Mátra lábáig terjedő részét fedi le. Ezen az összefüggő területen 108 település adatai maradtak fenn. Meg kell még említeni Győr, Moson és Sopron vármegyét, ahol szintén egy tömbben maradt fenn 64 helység anyaga.²⁸

Dávid 1960-ban publikált listáját 24 településsel sikerült kiegészítenem, saját kutatási területem, a Nagykunság tágabb környezetére vonatkozóan. Az általam feltárt forráscsoport 24 települése közül 23 a Jászkun Kerületekhez tartozott, így megállapítható, hogy a kerület összes településéről rendelkezünk iratanyaggal. Az iratok az MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárában találhatóak.²⁹ A 24.

többségéhez hasonlóan – nyomtatott formátumúak voltak. Amennyiben az 1784–1787-es népszámlálás településszámát (492 mezőváros és szabad királyi város, valamint 10447 község és puszta) besorozzuk átlag 5, illetve puszták és községek esetén 1 fassió könyvvel, úgy országos szinten kb. 12.000 kötetről beszélünk, minimum 1.800.000 oldal terjedelemben, csak a fassiók könyveket számolva!

²² Ld. pl: Dávid 1978., Imrédy-Molnár 1940., Kruzslíc 1987., Bagi 2014.

²³ Kaposi 2010. 103.

²⁴ Ld. például: Katus 2012: 87.

²⁵ Benda 1981. 373–374.

²⁶ Catastrum (ld. felhasznált szakirodalom)

²⁷ Dávid 1960.

²⁸ Dávid 1968.

²⁹ MNL JNSZL IV. 2. 76.

település Eger, melyről az összes ún. fassiók könyv fennmaradt, ezek a kötetek az MNL Heves Megyei Levéltárában találhatóak.³⁰ Az iratok valószínűleg azért nem kaptak különösebb figyelmet eddig, mivel a legkülönbébb levéltári egységekből kerülnek elő, az adatgyűjtés tehát viszonylag nehézkes. Kunszentmárton felmérési ívei a települési levéltár fondjában voltak megtalálhatóak, „Conscriptio II. József féle” címmel,³¹ Eger felmérési könyvei pedig „Eger Város Kamarási Iratai” között feküdt, „II. József-féle kataszteri felmérés jegyzőkönyvei” címmel. Valószínűsíthető, hogy további forrásfeltáró munkával számos település esetében kerülhetnek még elő iratok³², egy országrész, vagy nagyobb régió egészének lefedése viszont valószínűtlen. Érthető tehát, hogy a felmérés a József-féle katonai felméréshez és népszámláláshoz képest kevés figyelmet kapott. A forrás „újrafelfedezésére” a mikrotörténeti kutatások számának növekedése okot adhatna, hiszen egy a mélyfúrások során jól felhasználható, a 18. század viszonylatában páratlan értékű iratanyagról van szó.

A felmérés körülményei, a keletkezett irattípusok

A kataszteri felmérésről szóló császári parancs 1786. február 10-én kelt³³, a rendeletet Karcagon, a Nagykovács központi településén, 1786. májusában hirdették ki, a tanácsi jegyzőkönyv május 9-re datálja a helyi végrehajtók megválasztását.³⁴ Ha feltételezzük, hogy a felmérés nem sokkal ezután megkezdődött, akkor a rendelet kiadásától a felmérések megkezdéséig mindössze három hónap telt el, ami egyrészt a józsefiánus kormányzati rendszer viszonylag hatékony működésére, másrészt a befejezett katonai felmérés apparátusának átcsoportosítására vezethető vissza. Mindezek ellenére a munkát több mint három évet vett igénybe, Karcag város települési összesítőjét például csak 1789 augusztusában küldték fel a Jász kun Kerületek székhelyére, Jászberénybe.³⁵ A munka a későbbi kataszteri felméréshez viszonyítva még így is rövid ideig tartott, ugyanakkor minőségét, illetve részletességét tekintve jóval el is törpül attól.

A felmérés lebonyolítására létrehozott szervezet felépítését pontosan ismerjük. A Magyarországon kialakított tíz adminisztratív kerület mindegyikében felállításra került egy-egy „főkomisszió”, megyei szinten pedig egy-egy „alkomisszió”. A munkákat, a

³⁰ MNL HML V. 4. a. 247–252.

³¹ MNL JNSZL V. 1900. 212–218.

³² Az eddig megjelent tanulmányok – elsősorban Dávid Zoltán munkái – főként a Dunántúlra koncentráltak (ld. például: Dávid 1970: Az első kataszteri felmérés végrehajtása Veszprém megyében), holott az ország tiszántúli, észak-magyarországi régióiban is maradt fenn nem elhanyagolható mennyiségű forrásanyag: Ld. pl: BAZML IV. 507. A II. József-kori Borsod Megyei Földmérési Albizottság iratai (1786–1789).

³³ Dávid 1960. 35.

³⁴ MNL JNSZL V. 100. 6.

³⁵ MNL JNSZL IV. 2. 76.

főkomissziók felügyelete mellett közvetlenül az alkommisziók irányították. A helyszíni felméréseket a helyi lakosság által választott hattagú bizottság bonyolította le. Urbéres településeken a bizottság kötelező tagja volt a nemes földbirtokos képviselője, illetve intézője. Amennyiben valami gátolta a bizottság helyi személyekből történő felállítását (hiányzó kompetenciák, a birtokosok közötti viták, vagy épp a felmérés tudatos akadályoztatása), az alkommiszió független felmérő tiszteket küldött ki a településre, ott pedig, ahol a választott bizottság képességeit meghaladó, bonyolult területmérési feladatokkal találta szembe magát, megyei mérnökök segítségét vették igénybe. A munkálatokat az alkommiszió által kiküldött biztosok felügyelték, a főkomissziók pedig szűrőpróbaszerű ellenőrzéseket végeztek.³⁶ Noha a felmérés utasítása szerint az egyszerűbb méréseket a lakosok maguk végezték el, az általam részletesen vizsgált településeken többségben voltak a mérnökök által tett bejegyzések.³⁷

A felmérés menetéről – a kor egyéb összeírásának többségétől eltérően – pontos ismereteink vannak, a német, magyar és latin nyelven megjelent több mint 90 oldalas utasításnak köszönhetően.³⁸ A szakirodalomban előforduló megállapítás, miszerint a felmérési utasítás eredeti példányai megsemmisültek, s az csak másolatban maradt fenn³⁹ téves, mivel az MNL Országos Levéltárban, az Ányos-család levéltárában⁴⁰ megtalálható egy eredeti, magyar nyelvű példány.

Az utasítás első része a rendeletet ismerteti, részletezve a munka céljait, azaz: hogy *„minden adózó jobbágy csak ereje, s tehetségéhez képest viselje a közönséges terheket, és a közjóra szánt esztendei ország adója illendő egyenlőséggel osztassék fel közöttük. (...) valamint, hogy pedig meghatározassék, mit lehessen erre nézve a nemességtől méltán, s törvényes igazsággal meg kívánni...”*⁴¹ A rendelet szerint a felmérésbe minden *„termő fundusok”* és *„valóságos birtokok”* feljegyeztetnek, s azok jövedelme is a *„jószág urának tulajdon bevallása szerint”*. A felmérésből tehát elvileg egyetlen birtoktest sem maradhatott ki, legyen az bármely nemes vagy nem nemes személy használatában.

A felmérési utasítás második *„Instructio”* című fejezete a mérésekre vonatkozó előírásokat tartalmazza. Részletesen írja le az egyes helységek felmérésének menetét az előkészületektől – pl. települések határvonalának tisztázása a mérések megkezdése előtt – a dombos felszínen fekvő parcellák felméréséig, s a birtokok termésének rögzítéséig.⁴² Noha az utasítás sok tekintetben részletes, a különböző földművelési rendszerekkel – parlagoltatás, nyílas művelés stb. – kapcsolatos minden speciális helyzetre nem adhatott egyértelmű iránymutatást. Az egyes paragrafusok magyarázata és helyi adaptációja a területileg illetékes alkommisziók feladata volt.⁴³

³⁶ Dávid 1970. 71.

³⁷ MNL JNSZL V. 1900. 212-217.

³⁸ A magyar nyelvű utasítás fennmaradt példányát lásd: MNL OL P. 6. 1. 21.

³⁹ Szent-Iványi 1951. 133.

⁴⁰ MNL OL P. 6. 1. 21.

⁴¹ MNL OL P. 6. 1. 21. 2.

⁴² MNL OL P. 6. 1. 21. 8-89.

⁴³ Ld. Dávid 1970. 71-80.

Az uralkodó a korabeli adóösszeírásoknál szokásos eskütételek mellett konkrét szankciókat is kilátásba helyezett, emellett elengedte az előző összeírások során tett csalások büntetését, illetve büntetlenséget ígért, amennyiben ezek a kataszteri felmérés során derülnének ki.⁴⁴ Ilyen helyzet főként a termés mennyiségek megállapításánál állhatott elő, mivel ebben az esetben a korábbi évek összeírásainak adatait is figyelembe vették. A termésmennyiséget tíz év átlagtermése alapján jegyezték fel, hogy kiküszöböljék az éves termésingadozás torzító hatását.⁴⁵ Ez a módszer jelentősen növeli az adatok utókorai felhasználhatóságát.

A család esetén kilátásba helyezett büntetés meglehetősen szigorú volt: ha nemes titkolt el birtokot, neki a birtok árával megegyező összeget kellett a bejelentő számára kifizetnie, vagy magát a letagadott birtokot átadnia, míg a jobbágy által letagadott birtok elkoboztatott, az ő esetükben pénzbeli megváltásra nem is adtak lehetőséget.⁴⁶ Arra vonatkozóan, hogy hány esetben alkalmazták a büntetést, sajnos az általam feldolgozott iratokban nem találtam adatot. A felmérés ellenőrzésének menete azonban ismert. Az alkommiszió által delegált ún. contollaria bizottság minden településen elvégezte ezt, melynek során elkészítették az ún. „ellen vigyázó Protocollumokat”, amelyek az ellenőrzés során szükségesnek vélt módosításokat parcellánként tartalmazzák.⁴⁷

A felméréshez kapcsolódó előírásokból jól kirajzolódik az uralkodó fiziokratizmusa. Az 1786-os utasítás szerint, ha egy terület nem a terméketlenségéből adódóan maradt parlagon, akkor azt a mellette lévő, hasonló tulajdonságú és művelés alatt álló földekhez kell hasonlítani, mind a művelési ágat, mind a termésmennyiséget illetően. A halastavakat és vizes területeket termés szempontjából a szántókhoz kellett hasonlítani, hiszen ha azokat leeresztenék, szántóknak is használhatóak lennének. A császár agrotechnikai nézeteinek legextrémebb kifejeződése a 32. §-ban található, mely szerint a legeltető mezőket a legalábbvaló kaszáló rétekkel kell hasonlítani, mivel jó volna, ha később azokat is szántás alá vetnék.⁴⁸ Az utasításból kirajzolódó radikális „szemtermelés-centrikusság” azonban nem egyértelműen jellemző a felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikájára, gondoljunk például a Mária Terézia és II. József-féle ló- és juhtenyésztés fejlesztésére irányuló törekvésekre. Johann Wiegand – 18. századi osztrák mezőgazdasági szakember – például az istállózó állattartást s a takarmánynövények termesztését csak ott javasolta, ahol termőföld szűkösen állt rendelkezésre. Azon vidékek termelési rendszerének ilyen irányú megreformálását, ahol az extenzív növekedésre lehetőség volt, nem tartotta szükségesnek.⁴⁹

Az eredeti utasításban foglaltak olyan torzítást is eredményezhetnek, amelyek kétségbe vonnák a kataszteri felmérés forrásértékét, hiszen konzekvens alkalmazások esetén nem a tényleges, hanem a lehetséges legnagyobb szántókiterjedést és

⁴⁴ MNL OL P. 6. 1. 21. 5.

⁴⁵ Dávid 1968. 100–101.

⁴⁶ MNL OL P. 6. 1. 21. 6.

⁴⁷ Ld. pl. MNL OL P. Orczy. 530. 79.

⁴⁸ MNL OL P. 6. 1. 21. 6. 19–21.

⁴⁹ Barta 1976. 278.

termésmennyiséget jegyezték volna fel. A kutatók nagy szerencséjére azonban az utasítás ezen pontjait már 1786 végén módosították, s ennek értelmében a tényleges, vagyis az aktuális 1786–87-es állapotokat kellett feljegyezni.⁵⁰ A vegyes művelés, vagy a nyomásrendszer azonban még ezután is okoz némi anomáliát, erre a későbbiekben még visszatérek.

A felmérés során keletkezett iratanyag

A felmérés során 11 féle irattípus keletkezett, ezek sorban a következők: a községi bevallási könyvek (fassiós könyv, Liber Fassionalis), a fassiók vagy kijelentések „summás foglalattjai” (Communitas summarium, Fassions summarium), az individuális árkusok (Filerae individuales, Tabella individuales), individuális árkusok summáinak extractusa (Summarium individuales, Tabella individuales), controllariakönyv, vetési tabella, az átszámított vetések tabellája, dohánybevallási tabella, erdők bevallási tabellája, a halászat haszonvételének tabellája, valamint a községi felmérési bizottságok előmunkálati iratai.⁵¹ Ezek minden település esetében elkészültek, kivételt képeznek a segédiratok (dohánybevallási tabella stb.) amelyek csak akkor, ha a település esetében relevánsak voltak. Az iratok nyelve – a helyi felmérési bizottságok munkájának megkönnyítése érdekében – igazodott a helyi lakosok által használt nyelvhez.

A felsorolt irattípusok mindegyikét itt most nem kívánom bemutatni, csupán a legfontosabbakról fogok szólni. Az iratok közül kiemelkednek az egyes birtokokat sorra vevő, azokat kataszteri szám szerint rögzítő ún. fassiós könyvek. Ezek a legnagyobb forrásértékkel bíró iratok, hiszen az adatokat az egyes parcellákra lebontva tartalmazzák (telek nagysága, termés, jövedelem), valamint az adott terület leírását is megadják, s feljegyzésre kerültek a termőképességet rontó tényezők is („székes” vagy vizes terület stb.). A felmérés megkezdésekor a települések határát több ún. szakasztásra⁵² osztották, az általam részletesebben vizsgált Kunszentmártonban például nyolc ilyen jelöltek ki. Egy-egy szakasztaéhoz, nagyobb települések esetében, önálló fassiós könyv készült. A kötetek elején megadták a szakasztás határait, s megjelölték annak tartalmát (szántó, kaszáló, legelő stb.). A határokat a négy égtáj felől különböző tereppontok megadásával adták meg (halmok, „akasztófa”, különböző erek, folyók partja stb.).

A fassiós könyvekhez kapcsolódik a kijelentések „summás foglalattja”, amely a település összes művelt területének nagyságát, a háromévi és az éves termést, valamint a termés pénzben kifejezett értékét összegezi. Sajnos ezekből a birtokstruktúrára nem tudunk következtetni, ami a fassiós könyvek hiánya esetén problémát okoz. Az

⁵⁰ Dávid 1970. 78.

⁵¹ Dávid 1960. 41–45.

⁵² A szakasztások kijelölése többnyire praktikus szempontok alapján történt, egy-egy dűlő például egy önálló szakasztást képezett.

irattípus felhasználását korlátozó tényező lehet az ún. hasonlítások alkalmazása is. Ennek lényege az volt, hogy a fő kategóriáktól (búza, rozs, széna, sarjú, fa stb.) eltérő termést adó területek hozamát a piaci árak figyelembevétele mellett a fő kategóriákhoz hasonlították, s az összesítésekben így jelennek meg. Kunszentmárton esetében például a kukoricát árpával hasonlították, mivel „egyen árban legyen”, így a kukorica mérőjét 1-1 arányban az árpa oszlopába jegyezték be.⁵³ Kizárólag a települési összesítőkből a hasonlítások pontos mikéntje nem állapítható meg, mindössze a hasonlítás ténye látható abból, hogy az adott termést a „valóságos” vagy a „hasonlított” oszlopba írták be. Kunhegyes települési összesítőjében például a vetésmennyiségeket tárgyaló résznél 810 pozsonyi mérő árpa van feltüntetve hasonlítottként⁵⁴, azt azonban ma már nem tudjuk megállapítani, hogy ez pontosan milyen termést, s abból milyen mennyiséget jelölt. Sejtteni lehet csupán, hogy kukorica lehetett. A hasonlítás rendszerét a felmérés lebonyolításának, illetve az adatok feldolgozásának megkönnyítése érdekében alkalmazták, a forrást vizsgáló történészek számára azonban, – amennyiben nem maradtak fent a hasonlítás feloldására lehetőséget nyújtó fassiók könyvek – problémát okozhat.

Ezen Községben lévő Gabona vetésnek száma.											
Urasági								Pozsonyi jobbágysági			
Búza		Rozs		Árpa		Zab		Búza	Rozs	Árpa	Zab
Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított
Pozsonyi Mérés								Pozsonyi Mérés			
2 ¹ / ₂	—	2 ¹ / ₂	—	140 ¹ / ₂	142 ¹ / ₂	151 ¹ / ₂	—	206 ¹ / ₂	—	840 ¹ / ₂	—
2 ¹ / ₂	—	2 ¹ / ₂	—	169 ¹ / ₂	—	151 ¹ / ₂	—	206 ¹ / ₂	—	840 ¹ / ₂	—

Kunhegyes települési összesítőjének vetésmennyiségekre vonatkozó részlete⁵⁵

A harmadik kiemelendő forrástípus az ún. individuális árkusok, melyek személyenként adják meg a birt terület nagyságát, annak termését – a leírás rovatban azt is feltüntetve, ha nem a fő kategóriák egyike –, sőt a parcella nem számszerűsíthető jellemzőit is (vízállásos, szikes stb.). Sajnos ilyen irat az általam vizsgált nagykun települések közül csak Kunszentmárton esetében maradt fenn⁵⁶, holott ez a forrástípus nyújtja a legkézenfekvőbb lehetőséget a birtokszerkezet vizsgálatára, ami a Nagykunság esetében fontos adalék lehet például a redemptus-irredemptus feszültségek elemzéséhez.

⁵³ MNL JNSZL V. 1900. 213. 189.

⁵⁴ MNL JNSZL IV. 2. 76.

⁵⁵ MNL JNSZL IV. 2. 76.

⁵⁶ MNL JNSZL V. 1900. 212–218.

A többi irattípus – vetési tabellák, erdők bevallási tabellája, dohánybevallási tabella és a halászat haszonvételi tabellája – olyan felmérési segédanyag volt, melyek fennmaradása még a felmérés gerincét képező fassiók könyveknél is esetlegesebb. Ilyen iratanyaggal csupán Kunszentmárton 18. századi vegyes gazdasági iratai között találkoztam, s mivel azok teljesen el voltak szakítva a fassiók könyvektől, datálás híján csak az adatok összehasonlításából, valamint a hitelesítő személy nevéből derült ki számomra, hogy a termésmennyiségek számításához szükséges vetési tabellákról volt szó.⁵⁷

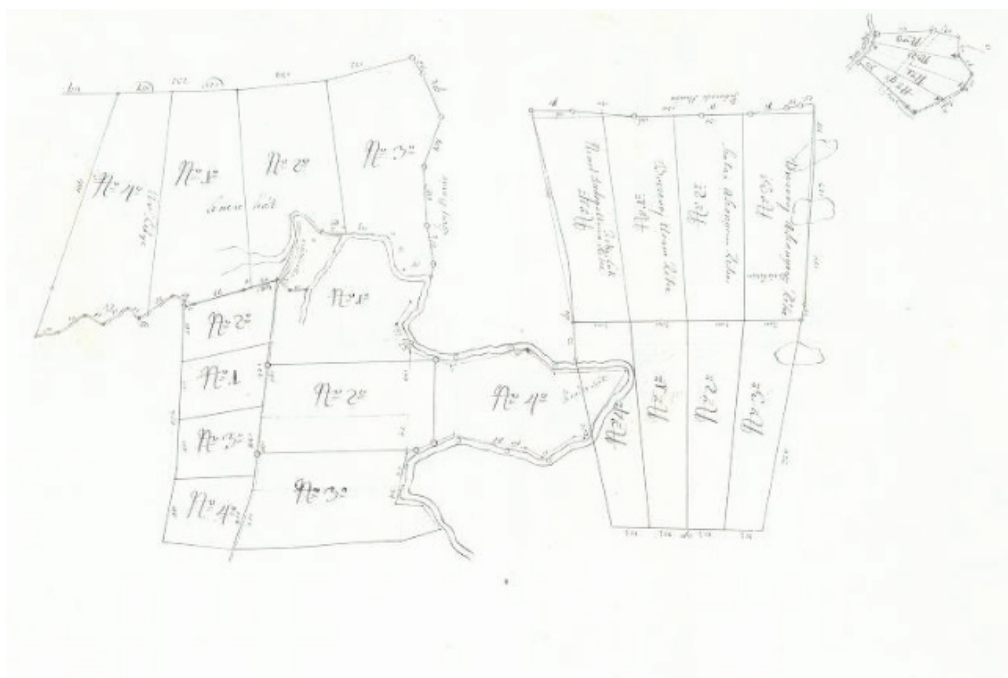
A felmérési utasítás nem is említi részletesen a segédiratokat, készítésüket nem írja elő, formátumukat sem köti meg. Az utasítás csak a fassiók könyveket, a summás foglalatokat és az erdők tabelláját mutatta be, utóbbi szerepeltetése jól tükrözi az állam részéről egyre intenzívebben jelentkező erdővédelmi politikát.

Itt kell megjegyeznünk azonban, hogy az eredeti, 1786-os utasításban közölt minták és a levéltárban található kitöltött iratok formailag eltéréseket mutatnak.⁵⁸ Ami arra utal, hogy a felmérési szervek – az alkommisziók és főkommisziók, valamint a helyi felmérési bizottságok kooperációjának köszönhetően – folyamatosan reflektáltak a helyben tapasztalt problémákra, s pontosították, vagy némely esetben felül is írták az elsődleges utasítást. Ez a 18. század egyéb összeírásaira jelenlegi tudomásunk szerint kevésbé volt jellemző, ezeknél inkább azt tapasztaljuk, hogy az összeírási sablonba „kényszerítették” az adatokat.

Végezetül szeretnék szólni a felmérési térképekről, melyek az eddig megjelent forrástanulmányokban nem kaptak különösebb figyelmet. Az első kataszteri felmérés főként abban különbözik a 19. századi közepén meginduló rendszeres kataszteri munkálatoktól, hogy itt az adatok térbeli megjelenítése – kataszteri térkép készítése – nem volt előírva, így ez nem is minden esetben történt meg. Ez valószínűleg azzal hozható összefüggésbe, hogy a József-kori felmérés céljai között még nem szerepelt a tulajdonjog biztosítása, dokumentálása, hiszen még jóval a modern polgári földbirtokjog kialakulása előtt végezték azt. Ennek megfelelően a maihoz hasonló kataszteri térkép – amely nagy méretarányban, tehát pontosan jeleníti meg és rögzíti az egyes gazdák birtokait – nem maradt ránk. Az a néhány térkép, amely a mérnöki munka során készült, és esetlegesen fennmaradt, jellemzőit tekintve össze sem hasonlítható a 19. századi kataszteri térképekkel. Ezek a térképek a szakasztások kijelölését, vagy a nagyméretű és szabálytalan alakú parcellák kimérésének segítségét szolgálták.

⁵⁷ MNL JNSZL V. 1900. 792.

⁵⁸ MNL OL P. 6. 1. 21

Az első kataszteri felmérés Farmos (Borsod m.) településéhez kapcsolódó felmérési térképének részlete⁵⁹

Mivel az általam részletesen vizsgált Nagykunság területéről nem maradt fent ilyen térkép, kísérletet tettem a szakasztások rekonstrukciójára a fassiós könyvek elején található határleírások alapján. A határok kijelölésénél használt tereppontok azonban többnyire nem időtállóak (pl.: egy tanya vagy egy ér partja) így az adott területről készült későbbi térképek felhasználása szóba sem jöhetett. Kézenfekvő azonban az első katonai felmérés térképlapjainak felhasználása, melyek néhány évvel a kataszteri felmérés előtt készültek. Ez a kísérlet azonban nem járt sikerrel, mivel a katonai felmérés térképlapjainak részletessége nem tette lehetővé az apróbb pontok (például egy „serház”, vagy egy út melletti fasor) azonosítását. Így a szakasztások nagy pontosságú rekonstrukciója nem oldható meg, legfeljebb áttekintő jellegű ábrázolást tudunk alkotni.⁶⁰

⁵⁹ MNL HML XV. 1.a. 23.

⁶⁰ Ilyen rekonstrukciót ld. pl.: Dávid 1970. 74.

A 18–19. századi adózással kapcsolatos összeírások felhasználásának korlátai

A fentiek után szeretnék rátérni, miért is különös jelentőségű az első kataszteri felmérés fennmaradt forrásanyaga. Mint azt korábban említettem, a kutatók a gazdálkodás területén lezajló folyamatok rekonstruálásához igyekeznek minél több statisztikai adatforrást összegyűjteni. Alapvető cél ezen kutatások során, hogy a vizsgált kategóriára (pl.: szántóterület vagy állatállomány etc.) vonatkozó adatok minél sűrűbb időpontokban fedjék le a vizsgált időszakot, hiszen a változás és a stabilitás idősorai így állnak elő. Az adózáshoz kapcsolódó összeírások viszonylag nagy bőségben állnak rendelkezésre a levéltárakban, igaz ugyan, hogy a fennmaradt anyagok időbeli eloszlása sokszor korántsem ideális. A kvantitatív adatok feldolgozása első ránézésre egyszerűnek tűnhet, azonban erős forráskritikát kell alkalmaznunk. Az összeírások egyrészt nem tartalmazzák az adómentességet élvezők vagyonát, másrészt meghatározott adóalapokat írnak össze, amely erősen félrevezető lehet a gazdálkodás mérlegének felállításakor.⁶¹ Adataik felhasználása esetén tehát szükséges lenne az egyes összeírásokhoz kapcsolódó utasítások felkutatása, illetve a felmérés menetének minél pontosabb megismerése, hiszen ezekből derül ki, hogy pontosan mely tételek, vagy mely adómentes személyek maradtak ki az összeírásból. Azon javak mennyiségére azonban, melyek nem képezték az összeírás tárgyát, nyilvánvalóan így sem tudunk megalapozottan következtetni.

Komoly problémát jelent az is, hogy a 18. századi felmérési íveken általában nem a művelt földterület tényleges méretét, hanem az elvetett mag mennyiségét jegyezték fel. Csak néhány szerencsés esetben van információnk arról, hogy egy tájegységben adott terület nagyságon átlagosan mennyi magot vetettek el. A 18. századi, ilyen jellegű adattípusokat igen nehéz a 19. század közepe utánról származó metrikus rendszerű kataszteri és egyéb adatokkal egybevetni. Még a ránézésre egyszerűnek tűnő holdhektár átszámítás is problémát okozhat, hiszen ismernünk kell, hány öllel vett holdról van szó, valamint hogy a felvett ölek metrikus mértékrendszerben pontosan hány négyzetmétert tesznek ki.⁶² Bogdán István történeti mértékegységekre vonatkozó munkája – amelyhez az ilyen jellegű átszámítások során először fordulhatunk – többnyire intervallumokat ad meg, melyek bizonyos esetekben rendkívül tágak. Ennek oka az egyes mértékek nagyságának idő- és térbeli változása. Különös előnye azonban a Bogdán-féle forrásgyűjteménynek, hogy az egyes mértékegységeket

⁶¹ Kimaradnak például a környezettörténeti vizsgálatok szempontjából igen jelentős ártéri haszonvételek (halászat, csikászat, nádvagás, vadon nőtt termények gyűjtése stb.). Láttuk ugyan, hogy a kataszteri felmérés során, a hasonlítási rendszernek köszönhetően, az összesítőkből szintén hiányoznak az ilyen jellegű haszonvételek, kis szerencsével azonban a fassiók könyvek vagy individuális árkusok lehetőséget adnak ezek termelési mennyiségének, sőt piaci értékének megállapítására.

⁶² A Magyarországon alkalmazott négyszögölek nagysága például (bánya, bécsi, királyi, mérnöki, pozsonyi stb.) 3,596–9,772 m² között alakul, melyek közül a bécsi négyszögöl mérete viszonylag állandó, az 1871-es törvény szerint 3,596652 m². Bogdán 1990. 407–408.

területi bontásban tartalmazza, így optimális esetben az általunk vizsgált területen alkalmazott területmérték pontosabb átszámítását kaphatjuk meg. Az átváltásokat illetően rendkívül körültekintőnek kell lennünk, hiszen egy több ezer hektáros nagy határú alföldi településnél már komoly torzítást okozhat a nem megfelelő átszámítási módszer. Emellett előfordulhat az is, hogy az összeírásban szereplő, területnagyságra vonatkozó adatok nem konkrét mérésen, csupán becslésen alapulnak. A becslés gyakori alkalmazására Bogdán is felhívta a figyelmet.⁶³

Az általam vizsgált nagykun településekkel kapcsolatban nagyszámú összeírás maradt fenn. A felhasználásuk problematikájának érzékelhetőbbé tétele érdekében röviden be kell mutatni ezeket a szántóföldekre, illetve a gabonatermesztés volumenére koncentrálva.

A szántóföldi növénytermesztésre vonatkozó adatok megjelenése a 18–19. század helyi és országos összeírásaiban a Jászkun Kerületben	
1699	A Jászkun Kerület Pentz-féle összeírása
Őszi és tavaszi búzavetés kilában	
árpa-, zab-, köles-, tavaszi hüvelyes- és kétszeres vetés kilában	
1710	A Jászkun Kerület összeírása
búza-, árpa-, köles- és zabvetés kilában	
1713	A Jászkun Kerület összeírása
ua.	
1715	Országos összeírás
gabonavetés köbölben	
1721	Jászkun Kerületek dicális összeírása
60 kila búza alá való szántóföld	
80 kila árpa, zab, köles alá való szántóföld	
1743	Hármas Kerületek összeírása
<i>nincs termelésterületre vonatkozó adat</i>	
1760	Hármas Kerület összeírása
„ház osztálya”	
1766	Hármas Kerület összeírása
„ház osztálya”	
1780-as évek¹	Conscriptio Facultatum (helyi összeírások a településeken)
ház osztálya és szántóterület jugerumban	
1786–1789	Első kataszteri felmérés
szántóföldek holdban, termésmennyiségek pozsonyi mérőben	

⁶³ Bogdán 1990. 63.

1828	Országos összeírás
a megtermelt gabona mennyisége pozsonyi mérőben, az adózó haszna mérőnként forintban és krajcárban, egy elvetett mérő utáni termés	
1848	Országos összeírás
szántóföldek holdban	

¹ Az országos adók helyi kivetésére szolgáló összeírások a települési levéltárakban maradtak fenn. Formájuk az adókvetés gyakorlata, valamint az adóalapok szerint változó. Az 1780-as évektől már egységes kategóriákat tartalmaznak, szerkesztésük is hasonló.

Az adókvetés gyakorlatának folyamatos módosulása olykor az egymást követő összeírások összehasonlítását is nehézkessé teszi. Az 1699-es Pentz-féle összeírás a Nagykunságban külön kategóriaként tartalmazza kilában az árpa, a zab, a köles, a tavaszi hüvelyes és a kétszeres vetés mennyiségét, az 1710-es következő összeírás során azonban csak a búza-, az árpa- és a zabvetést jegyezték fel.⁶⁴ Az 1766-os országos összeírás során a gabonatermesre vonatkozó közvetlen adatot nem is szerepeltettek⁶⁵, az 1828-as összeírás pedig ismét az elvetett mag mennyiségét s annak termését adta meg pozsonyi mérőben.⁶⁶ Az 1847/48. évi összeírás az első a József-féle kataszteri felmérés óta, amely holdakban adta meg az adózók által bírt vetésterületet, a réteket és szőlőket azonban a metrikus területi mértékegységekre nehezebben visszafejthető kaszásban és kapásban jegyezték fel.⁶⁷ Az 1700-tól 1850-ig terjedő időszak összeírásai egy-két kivételtől eltekintve tehát a gabonavetés mennyiségét adták meg, s ennek során különböző mértékegységeket alkalmaztak, csak a 18. század végétől kezdett állandósulni a pozsonyi mérő. Az elvetett mag mennyiségéből azonban nem derül ki a ténylegesen művelt terület nagysága, s így a termésátlagok alakulását – az intenzív mezőgazdasági fejlődést – sem tudjuk pontosan nyomon követni. Csak szerencsésebb esetben lelhetünk olyan forrásra, amelyből kiderül, átlagosan mennyi mag vetése volt szokásban egy holdon. Ekkor is érdemes azonban figyelembe vennünk, hogy az „átlagolt” adatok alkalmazása egy mikrotörténeti kutatásban, tekintettel az adatok nagy szórására, komoly veszélyeket hordoz. Bogdán fel is hívja a figyelmet az ilyen jellegű átszámítások veszélyeire.⁶⁸

A Nagykunságban a föld a redempcióra hivatkozva sokáig legfeljebb közvetetten képezett adóalapot. A gazdák az egyes időszakokban a házaik után adóztak, melyeket a családfő által birtokolt földmennyiség alapján soroltak osztályokba. Bánkiné Molnár Erzsébet szerint az első osztályhoz a 60 holdon felüli, a másodikhoz a 40–60, a harmadikhoz pedig a 40 hold alatti birtokkal rendelkező gazdák tartoztak.⁶⁹

⁶⁴ Kiss 1979. 214–222.

⁶⁵ MNL JNSZL IV. 3. 5.

⁶⁶ Bottló 1957. 259–260.

⁶⁷ MNL JNSZL V-1700. 345.

⁶⁸ Bogdán 1990. 400.

⁶⁹ Bánkiné 2003. 21.

Ez alapján azonban sem az egyes gazdák birtokainak nagyságára, sem a települések teljes birtokállományára nem tudunk megalapozottan következtetni. Kunszentmárton levéltári anyagában fennmaradt egy az 1809. évi helyi összeírásra vonatkozó utasítás⁷⁰, mely szerint a házakat az 1745-ös önmegváltás során befizetett redempciós összeg alapján kellett osztályozni: így azokat 100 forintig harmad-, 100–200 forint összegig másod-, 200 forint felett pedig első osztályúnak minősítették. Tudnunk kell azonban, hogy az egy redempciós forintra jutó földbirtoknagyság minden kiváltságos település esetében más és más volt, hiszen az összes befizetett összegre osztották el a rendelkezésre álló területet. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az 1745 után újonnan művelés alá vont földeket szintén a redempciós „kulcs” alapján osztották fel. Utólag tehát igen nagy nehézséget okoz annak megállapítása, hogy 1809-ben egy-egy településen pontosan mekkora föld jutott egy redempciós forintra. Az a környezet vagy gazdaságtörténész tehát, aki a szántóföldi növénytermesztés alakulását ilyen – egyébként jellemző – forrásokból akarja rekonstruálni, ingoványos területen jár.

Az antropogén tájátalakító tevékenység vizsgálata során ezen forrásadottságok ellenére három alapvető kérdésre kell minél pontosabb választ adnunk: A rendelkezésre álló teljes terület (településhatár) mekkora részét vonták művelés alá az adott időszakban, illetve rendelkezésre állt-e az extenzív terjeszkedéshez szükséges termőterület? Mekkora volt az egy főre eső területnagyság, illetve az adott közösség belső szükségleteit fedezte-e a rendelkezésre álló művelt terület? Az összes művelt területen belül milyen arányban vannak jelen az egyes művelési ágak (művelésszerkezet), s hogyan változott szerepük a vizsgált időszakban? Ahogyan a fentiekből látható, az 1848 előtti összeírások ezekre a kérdésekre sokszor bizonytalan választ adnak. Velük szemben azonban az első kataszteri felmérés területi adatai pontos méréseken alapulnak, ráadásul egyszerre tartalmazzák a művelt területnagyságot és a termésmennyiségeket. Ebből a forrásból már jól megválaszolhatóvá válnak az imént felsorolt kérdések, különösen igaz ez a megállapítás akkor, ha a kataszteri felmérést egybevetjük a katonai felmérés lapjaival, és az első népszámlálással. Mindez egy nagy biztosságú „referenciapontot” ad, amelyet az időben következő, 19. század közepétől rendelkezésre álló statisztikai forrásokkal vethetünk egybe. Az árvízmentesítések kutatása szempontjából jelentős 1800–1850 közötti időszak, valamint a reorganizáció 1700–1780 közötti korszaka azonban továbbra is csak a fenti forráskritikai problémákkal jelzett iratok segítségével vizsgálható. Ebből következik, hogy jelen tanulmányomban nem az adóösszeírások agrár- és környezettörténeti kutatásokban való elvetését javaslom, csupán azt, hogy azok adatait a mélyfúrások során a kataszteri felmérés adataival összevetve kezeljük, amennyiben ehhez rendelkezésre állnak iratok.

⁷⁰ MNL JNSZL V-1900. 792.

Néhány forráskritikai észrevétel az első kataszteri felméréssel kapcsolatban

A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárban fellelt kataszteri iratok jó lehetőséget nyújtottak a kritikai vizsgálatokhoz. Már az adatok feldolgozásának kezdetén feltűnt, hogy a hat nagykun település közül Kunhegyes és Kunmadaras esetében az összes hasznosított terület (tehát a felmérésben feljegyzett szántó-, rét-, legelő-, szőlő- és erdőterület összege) az összes rendelkezésre álló terület (vagyis a teljes településhatár) közel 100%-át tette ki, Túrkeve esetében pedig meg is haladta azt. Először arra gyanakodtam, hogy az összesítőkhöz bekerültek a településhatáron kívüli bérelt puszták. Ennek azonban ellentmond a kataszteri utasítás, miszerint az árendált földet a tulajdonosnál kell összeírni⁷¹, valamint az is, hogy az összesítők lapszegélyén feltüntették a számításba vett, de nem a törzsterülethez tartozó pusztákat. A probléma feloldását a nyomásművelés problematikájának felismerése jelentette. Több településnél is megfigyelhető volt, hogy a szántóhoz és réthez beírt területnagyság az ún. „szállásfundusok”, tehát a tanyaföldek esetében pontosan megegyezett.⁷² Ekkor vált világossá, hogy azokat a földeket, melyeket egyik évben szántottak, más években pedig ugar formájában rétként vagy legelőként használtak, egyes esetekben mind a rét, mind pedig a szántó oszlopba beírták. Ez a kunszentmártoni fassíós könyvekben is megfigyelhető.⁷³ A probléma megoldása, hogy a települési összesítőkben nem az oszlopok utolsó sorában (somma) összesített területnagyságot, hanem a sorokat önállóan szükséges figyelembe venni. Az összesítők soronként „birtokkategóriákat” oszloponként pedig négy művelési ágat különböztetnek meg. A birtokkategóriák a valóságos szántóföldek, a szállásfundusok, a „tók”, a „pallag” földek, a valóságos rétek, a valóságos legelők, a kertek, a szőlők és az erdők. Az egyes birtokkategóriákhoz tartozó területet pedig a megfelelő művelési ág (szántóföld, rét, szőlő, erdő) oszlopába írták be. Az elsőre bonyolultnak tűnő rendszer magyarázatát az adja, hogy az egyes birtokkategóriák heterogén művelésű területeket is takarhattak. A szállásfundusok például magukban foglalhattak szántóföldet és rétet egyaránt, míg a legelőként használt terület egy részén lehetett időszakos szántó, vagy épp beleékelődhetett egy kisebb erdős rész is. Emellett a már bemutatott hasonlítási rendszer is indokolta ezt, hiszen csak négyféle haszonvételt vezettek be: a szemtermést (búza, rozs, árpa, zab), a szénatermést, a bortermést és a fát. Az összesítők értelmezését az nehezíti, hogy a „birtokkategóriák” és a művelési ágak átfedésben vannak (ld. pl.: „valóságos szántóföld” sor és szántóföld oszlop). A pontos értelmezéshez ismernünk kell az adott település művelési rendszerét. A Nagykunság esetében a „valóságos szántóföldek” sorban a „szántóföld” oszlopba beírt területnagyság a nyomáskényszer alatt álló, újraosztásos rendszerben művelt területet

⁷¹ Dávid 1960. 36.

⁷² MNL JNSZL IV. 2. 76.

⁷³ MNL JNSZL V. 1900. 212–218.

jelenti, míg a szállásfundusok vagy pallag földek sorban, a szántó és rét oszlopba beírt területnagyság alatt a szintén nyomásművelés alatt álló, de szabad használatú tőkeföldet kell értenünk. Ezek esetén azonban nem az összes terület felét írták be szántónak, a másik felét pedig rétnak (ahogyan az a kétnyomású rendszerből logikusan következne), hanem az egész területet beírták mindkét művelési ághoz. Ez okozza, hogy a művelési ágak területi summája néha valószerűtlenül nagy összterületnagyságot mutat. A szántó oszlop összesítése tehát egyfajta „potenciális” szántóterületként értelmezendő, amelynek csak az alkalmazott nyomáskényszernek megfelelő része volt ténylegesen bevetve.

Véggkövetkeztetés

Összességében tehát az első kataszteri felmérésnek a kor összeírásaihoz képest kiemelkedő forrásértéke van, ami a felmérés körülményeinek utókorai pontos ismeretéből, a munkálati előírások korszerűségéből, a felméréshez biztosított szakértelemről (megyei mérnökök stb.), valamint a felmérési garanciákból (a komissziók ellenőrzéséből) fakad. Mindezek ellenére persze azon kutatóknak – például környezettörténészeknek –, akik a kataszteri felmérés vagy egyéb korabeli forrás felhasználásával folyamatokat igyekeznek feltérképezni, s az adatokból további következtetéseket szeretnének levonni, mindent el kell követniük annak érdekében, hogy a rendelkezésre álló adatokat helyesen értelmezzék. Az 1850 előtti források adatainak egyszerű átvétele kétséges teheti a különböző megállapítások helytállóságát.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvenyzikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. 1897. Budapest.
- Albert Ferenc 1868: Heves és Külső-Szolnok vármegyék leírása. Eger.
- Andrásfalvy Bertalan 2009: A gazdálkodás következtében végbement földfelszínváltozások vizsgálata a Kárpát-Medencében. In: Andrásfalvy Bertalan (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Budapest.
- Bagi 2014: Adatok a növénytermelés nagyságához a Jászkun Kerületben 1786–1848 között. In: Jászkunság. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület Évkönyve. Szolnok. 36–53.

- Bánkiné Molnár Erzsébet 2003: A Jászkun Kerület gazdasági autonómiája. Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 18. 9–29.
- Barta János (íjf.) 1976: A kelet-európai felvilágosult abszolutizmus agrotechnikai nézeteiről. Agrártörténeti Szemle. 3–4. sz. 273–298.
- Benda Gyula 1981: Fényes Elek forrásai. Agrártörténeti Szemle. 3–4. sz. 365–380.
- Bogdán István 1990: Magyarország hossz- és földmértékek 1601–1874. Budapest.
- Botár Imre – Károlyi Zsigmond 1971: A Tisza szabályozása. I. rész. 1846–1879. (Víz-ügyi Történeti Füzetek 3.) Budapest.
- Bottló Béla 1957: Az 1828. évi országos összeírás. In.: Kovacsovics József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Budapest. 242–272.
- Catastrum. A kataszteri felmérések bibliográfiája 1850 előtt. <http://www.castrum.hu/index.php/en/bibliografia#1850> (2017.05.01)
- Császár Elemér 1908: Orczy Lőrinc és a Tisza-szabályozás. Századok. 1908. 1–2. (42.) 29–49., 97–105.
- Dávid Zoltán 1960: Magyarország első kataszteri felmérése, 1786–1789. Történeti Statisztikai Évkönyv 1. Budapest. 33–58.
- Dávid Zoltán 1968: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786–1789. Történeti Statisztikai Évkönyv. 1965–66. Budapest. 99–142.
- Dávid Zoltán 1970: Az első kataszteri felmérés végrehajtása Veszprém megyében. A Veszprém megyei múzeumok közleményei 9. 71–83.
- Dávid Zoltán 1978: Adatok Jászkisér mezőgazdasági viszonyairól az első kataszteri felmérés alapján. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. 1978. 19–72.
- Dóka Klára 1982: Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle (24.) 277–303.
- Fényes Elek 1836: Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest.
- Frisnyák Zsuzsa 1987: A Tisza szabályozás kára. História. 1987/2. 13–14.
- Für Lajos 1970: Az állattenyésztés szerkezeti átalakulása a századfordulón. In: Balassa Iván (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. Budapest. 267–283.
- Györffy István 1984: Nagykunsági krónika. Karcag. (reprint)
- Imrédy-Molnár László 1940: Az 1786. évi kataszteri felmérés Zalavármegyében. Közlemények. Századok. (74.) 242–243.
- Kaposi Zoltán 2010: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest – Pécs.

- Károlyi Zsigmond 1975: Szolnok és Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846). Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest.
- Katus László 2012: A modern Magyarország születése. Budapest.
- Kiss József 1979: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731). Budapest.
- Kruzslicz István 1987: Algyő bevallási könyve és Makó egyéni birtoklapjai a II. József-kori kataszteri felmérésből. Levéltári Szemle (37.) 44–50.
- Kósa László 1982: Ember és táj. In: Módy György – Balassa Iván – Újváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen.
- Laczka Éva 2010. Agrárcenzusok 1895–2010 között – célok, módszertani megoldások, eredmények. Statisztikai Szemle. 88. évf. 2010. 603–622.
- Szent-Iványi 1951: II. József kataszteri földmérési utasítása. Geodézia és Kartográfia (3.) 129–137.
- R. Várkonyi Ágnes 2006: Történeti ökológia. In: Bertényi Iván (szerk.): A történelem segédtudományai. Budapest. 2006, 44–65.
- Rácz Lajos 1991: A tradicionális társadalom és a természeti környezet kapcsolatáról. Aetas. 6. évf. 3–4. sz. 1991. 180–194.
- Rózsa Sándor 2014: Az 18. századi árvízmentesítések előzményeinek vizsgálata Kunhegyes településen. (Tudományos diákköri dolgozat.) Eszterházy Károly Egyetem. Eger.
- Palugyay Imre 1851–1855: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. I–IV. Pest.
- Trócsányi András 2012: Kultúrgeográfia In: Tóth József (főszerk.): Világföldrajz. Budapest. 2012. 619–645.
- Palugyay Imre 1854: Jász-Kún Kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása. Pest.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (JNSZL)

- IV. 2. 76. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok; A Jászkun Kerület II. József-féle közigazgatási iratai; Községek terméskimutatása 1789.

IV. 3. 5. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok; A Jászkun Kerület adószedőjének iratai; Conscriptio /személyi, vagyoni/ 1766

V. 100. 6. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek; Karcag Város Levéltára; Protocollum actorum senatoriolium oppidi cumanicalio Kardszag 1786–1789.

V-1700. 345. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek; Kunhegyes Város Levéltára; Javak összeírása 1847–1848.

V. 1900. 212–218. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek; Kunszentmárton Város Levéltára; Conscriptio II. József-féle. 1789.

V. 1900. 792. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek; Kunszentmárton Város Levéltára; Nyilvántartás vegyes 1770–1848.

MNL Heves Megyei Levéltára (HML)

V. 4. a. 247–252. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek; Eger Város Kamarási Hivatalának iratai; Adóösszeírások; Eger II. József-féle kataszteri felmérés jegyzőkönyvei Tomus I–VI. 1789.

XV. 1. a. 23. Térképek gyűjteménye. Egri Főkáptalan Magánlevéltárának térképei. Farmos kataszteri térképe. 1787 körül.

MNL Országos Levéltár (OL)

P. 6. 1. 21. Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai; Ányos család; 1786 Évrendezett iratok, II József kataszteri utasításának magyar nyelvű példánya.

P Orczy. 530. 79. Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai; Orczy család; Conscriptio Josephiana, Tiszalók (sic!) 1788.